

ТЭНДЭНЦЫЯ ДА АНАЛІТЫЗМУ Ў СІНТАКСІЧНАЙ СІСТЭМЕ СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

ANALYTIC TENDENCY IN THE SYNTACTIC SYSTEM OF THE MODERN BELARUSIAN LANGUAGE

Н.У. Чайка

N.V. Chaika

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка
Мінск, Беларусь

Belarusian State Pedagogical University named after Maxim Tank
Minsk, Belarus

e-mail: natusia12@tut.by

Артыкул прысвечаны вывучэнню ключавых тэндэнцый у сінтаксічнай сістэме сучаснай беларускай мовы – дыстынктнасць выказвання і эканамічнасць моўных сродкаў. У ёй разглядаецца сінтаксічная рэпрэзентацыя дыстынктнасці выказвання і эканоміі моўных сродкаў – канструкцыі эліптычныя, няпоўныя, рэдукаваныя. Прадстаўлены спосабы актуалізацыі важнай інфармацыі, якія спрыяюць дынамічнаму развіццю сінтаксічных адзінак і іх камунікатыўнаму ўдасканаленню.

The article studies the key trends in the syntactic system of the modern Belarusian language – the distinction of utterance and the economy of linguistic means. The syntactic representation of the utterance distinction and the economy of linguistic means (elliptical, incomplete, reduced constructions) have been identified. The ways of updating important information contributing to the dynamic development of syntactic units and their communicative improvement have been provided.

Ключавыя словы: дыстынктнасць; аналітызм выказвання; эліптычныя сказы; няпоўныя сказы; канструкцыі з сінтаксічнай рэдукцыяй; сінтаксічная дэрывацыя.

Keywords: distinctiveness; analyticism of an utterance; elliptical sentences; incomplete sentences; constructions with syntactic reduction; syntactic derivation.

Сінтаксічная сістэма беларускай мовы непарыўна развіваецца, што сведчыць пра тэндэнцыі да эканамічнасці моўных сродкаў, дыстынктнасць выказвання і аналітычны характар моўных працэсаў. Названыя тэндэнцыі прадугледжваюць шырокае функцыянаванне сінтаксічных дэрыватаў – канструкцый няпоўных, эліптычных, вытворных, рэдукаваных, парцэляваных і сегментаваных, а таксама з імпліцытнай семантыкай, якія імкліва змяняюць структурна-сэнсавыя абліччы сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы. Фрагментарны характар сказаў і канструкцый, нейтралізацыя сінтаксічных сувязей і адносін, скарачэнне канструкцый да памеру рэплік, прэдыцыраванне другаснымі сродкамі,

імплікацыя зместу на ўсіх узроўнях – гэта далека не ўсе з’явы, выкліканыя сучаснымі моўнымі працэсамі.

Дынамічныя працэсы ў сінтаксічнай сістэме вывучаліся на базе розных метадалагічных прынцыпаў. Тэндэнцыю да эканамічнасці закраналі ў даследаваннях Дж. Арма, М. Вішнеўскі, А.В. Грудзева, А.М. Мухін, Т.Д. Шабанава [1-5]. Разглядалася пераважна з’ява непаштатна і яе структурная рэпрэзентацыя ў мове. Пытанне пра дыстынктнасць у мове вывучалі К. Карлсан, П.А. Лекант, Г.А. Золатава [6-8], асноўнай прыкметай якой выступае дакладнасць і лагічнасць, а аб’ектам вывучэння – парцэляцыя, сегментацыя.

Тэндэнцыя да сінтаксічнага аналітызму даследуецца ў працах З. Выхадзілавай, Т.А. Коласавай, Я.У. Лісочанкі, С.С. Дзікаровай, Б. Хаўнспергера, А. Унішэўска [9-14], гэта з’ява праяўляецца ў паслабленні і адноснай «свабодзе» сінтаксічных сувязей паміж кампанентамі.

Нагледзячы на значную колькасць прац па актуальных працэсах у сінтаксічных сістэмах розных моў, на беларускамоўным матэрыяле падобныя даследаванні не праводзіліся. Актуальнасць такога аналізу абумоўлена неабходнасцю выявіць асноўныя фактары дынамікі сінтаксічнай сістэмы беларускай мовы – тэндэнцыі да эканоміі і аналітызму, а таксама дыстынктнасць выказвання, патрэбы ўпарадкаваць структурна-сінтаксічныя мадыфікацыі ў адпаведнасці з параметрамі іх тыпалогіі.

Найбольш значнымі фактарамі дынамікі сінтаксічных працэсаў беларускай мовы, на наш погляд, выступаюць эканомія выказвання і дыстынктнасць. Тэндэнцыя да *эканамічнасці* з’яўляецца фундаментальным законам, які істотна змяняе сінтаксічнае аблічча любой мовы. Разнастайнасць праяў дадзенай тэндэнцыі патрабуе ўпарадкавання сінтаксічных адзінак на аснове адпаведных параметраў. Закон *эканоміі* моўных сродкаў прадудычуе вялікую колькасць сінтаксічных канструкцый, сярод якіх выдзяляюцца *няпоўныя* і *эліптычныя*.

Сінтаксічная *непаштата* абумоўлена тэндэнцыяй мастацкіх і публіцыстычных тэкстаў да дыялагічнасці, стварэння эфекту адваротнай сувязі, рэалізацыі экспрэсіўнага патэнцыялу сінтаксічных адзінак.. Сінтаксічная непаштата базіруецца пераважна на дзвюх аперацыях – пропуску і замяшчэнні. Прапускацца ў няпоўных канструкцыях можа любы кампанент суб’ектнага або прэдыкатнага тыпу: *У душы, як Божы знак, // – Хата... Канюшына... Жыта... // Бульба... Бусел... Шпак... // Мроя... Хлопец закаханы... // Цемра... Шлях дамоў... (Л. Дайнека); Ганна. Бубніш нешта сам сабе... Маліўся, ці што? Васіль. Размаўляў... з Сонцам... (А. Дударэў).* Узнаўляюцца апушчаныя кампаненты з кант-

эксту: Б а б у л я. Усё хоча жыць, дзіцятка. І сонца ў небе, і дуб у полі, і казурка ў жыце. Асот – таксама... Хай бы і жыў, толькі нам не шкодзіў (Г. Каржанеўская), з дапамогай моўнай сітуацыі: В е р а (паказваючы на Тулягу, які ўвайшоў). А вось яшчэ адзін шаноўны далакоп. Што з вамі, Мікіта Сымонавіч? Чым вы так усхваляваны? (К. Крапіва).

Сінтаксічная непаўната прадвызначае аналітызм пры кампенсаванні сэнсу выказвання, паколькі няпоўныя канструкцыі не ўтвараюць асобнага структурнага тыпу, а ўваходзяць у агульную парадыгму сказа разам з іншымі структурна-сінтаксічнымі мадыфікацыямі. Пропуск члена можа назірацца ў структуры простага двухсастаўнага сказа: *Кольшаў стаіць ззаду вежы, трымаючы ў руцэ аўтамат. Каля яго некалькі аўтаматчыкаў* (І. Мележ), аднасастаўнага: *Завушніцы, пэрлы на іх зіхацяць, такія, як болей ні ў кога, так у Полацку ўмеюць красу вырабляць майстры рамяства залатога* (Л. Геніюш) і складанага: *Было неба то сіняе, то ружовае, // А пад ім малая хатка рыбака. // І было, як неба, возера шырокае, // Шумела там заўсёды асака* (М. Танк).

Аналітызм няпоўных канструкцый прадвызначае і спрашчэнне – нейтралізацыю сінтаксічных сувязей і адносін. Пры пропуску галоўных членаў сказа паміж матэрыяльна выражаным і апушчаным членам сказа захоўваюцца прэдыкатыўныя адносіны: *Жывіца то радаваўся, то гараваў. Ubачыў патаптанае жыта, падбег туды, пахадзіў...: – Ай-ой, колькі жыта здрасавана!* (І. Мележ). Матэрыяльна выражаныя даданыя члены сказа ўказваюць на розныя віды падпарадкавальнай сінтаксічнай сувязі, а значыць на дзеяслоўнае кіраванне імі: *Трое маіх сяброў ідуць па белай нерушы, і ланцужкі іх слядоў абрываюцца. Спачатку за адным, потым за другім, потым за трэцім* (У. Арлоў).

Аналітычны характар няпоўных канструкцый набываюць за кошт пропуску кампанента з наступным узнёўленнем яго з кантэксту. Часцей за ўсё назіраецца дубліраванне апушчанага кампанента: Б у с ь к о. Ты, Хведзька, Хведар Паўлавіч, будзеш намі кіраваць, а мы – другімі!.. Пад тваім кіраўніцтвам. Будзем выконваць тваю жалезную волю і ўказанні (А. Макаёнак) і ў няпоўных сказах у структуры дыялагічнага адзінства: – *Хто вядзе роту?* – *перамагаючы боль запытаў ён.* – *Дрозд* (І. Мележ). Больш глыбокі аналітызм назіраецца ў сітуацыйных канструкцыях, дзе маркіроўка зместу сказа ажыццяўляецца на аснове семантычнага ўзаемадзеяння кампанентаў: Н е з н а ё м а я ж а н ч ы н а. (Падыходзіць да кабінета і намерваецца пастукаць. Дзверы адчыняюцца і высюўваецца Гарлахвацкі.) Можна, таварыш дырэктар? У вас, казалі, для машыністкі работа ёсць? (К. Крапіва). У сітуацыйных няпоўных сказах адсутнічае паўтор апушчанага кампанента.

Пры гэтым функцыянальны дыяпазон канструкцый значна пашыраецца: яны выступаюць сродкам актуальнага падзелу паведамлення. Пропуск кампанентаў дазваляе актуалізаваць яго камунікатыўны цэнтр, узмацніць інфарматыўную значымасць членаў сказа – дзейніка: *Маладзік у нябёсах блукае бязмежных, // А на вуліцах – ноч... мітульга... // І ля бліжняй да нас трансфарматарнай вежы // Электрычных праменняў дуга* (Ю. Таўбін), выказніка: *С в я т л а н а. А ён не пускаў. Хацеў, каб я паступала ў яго інстытут. Я адмовілася. Прыехала ў Мінск і паступіла сама. Паглядзі ў акно. Учора ўвечары, калі мы выходзілі з клінікі, ён стаў на тым жа месцы* (А. Дзялендзік), дапаўнення: *С в я т л а н а. Ён жа цябе кахаў. І ты яго. (Падыходзіць да акна.) Г а л і н а (пасля паўзы, горка). І гэтага дастаткова?* (А. Дзялендзік), акалічнасці: *Тры сцежкі на нашай зямельцы праходзяць, // Тры сцежкі. // Адна на Заход – да Варшавы. // Другая на Ўсход – да Масквы. // А трэцяя – проста ўнярод* (З. Бядуля).

Яшчэ адной важнай тэндэнцыяй у сінтаксічнай сістэме беларускай мовы выступае **дыстынктнасць выказвання**. Праявай названай тэндэнцыі з’яўляецца дакладнасць падачы інфармацыі, а значыць і парцэляцыя, і сегментацыя асобных кампанентаў. Асіметрычны дуалізм моўнага знака прадвызначае афармленне адзінай цэласнай семантыкі асобнымі сегментарнымі адзінкамі: *Але стала сумна. І маркотна* (В. Быкаў); назоўнікамі: *Пабегла з канцылярыі. З дзетдома. Назаўсёды* (В. Казько); *Ды яшчэ тады, калі я акурат нарыхтаваўся ехаць у вёску. У адпачынак ...* (Б. Сачанка). Сегментарныя адзінкі могуць займаць як перадапіцыню: *Вось і мы з Пашам ... Ужо падыходзілі да свайго пад’езда* (Р. Баравікова); *Загадчыца. За кожную дробязь чаплялася* (Г. Багданава); *Я кінарэжысёр. Цяпер здымаю фільм. Дакументальны* (Г. Багданава), так і паспазіцыю: *Ляцела лета. З дажджамі. Навальніцамі* (І. Шамякін); *Скончыў гімназію і адзіны тады скончыў з усяе Альшанскай акругі ўніверсітэт. Празскі* (У. Караткевіч); *Спачатку просьба. Да цябе, Глеб* (І. Шамякін); *Але, як на бяду, усе камяні – што абточаныя. Ветрам* (І. Шамякін); *І сёння трэба жыць. З табой, з зямлёю і з людзьмі...* (А. Дудараў); *І пахла незвычайна. Чым, немагчыма вызначыць. Чысцінёй. Вясной. Святам. Юнацтвам* (І. Шамякін); *Магу купіць. І капялюш, і паліто* (Г. Далідовіч); *Страшна. І за прынцэсу, і за нас усіх. За гэты край* (П. Васючэнка); *А з партызанамі мы з капітанам бачыліся не адзін раз. Асабліва за Дняпром* (І. Чыгрынаў); *Ночы не стала. І не было дня* (А. Адамовіч); *Такая папера была! І метал на літары срэбрам блішчэў* (А. Петрашкевіч).

Парцэляваная канструкцыя ў такіх выпадках становіцца адным са сродкаў выдзялення кампазіцыйна і зместава важных адрэзкаў

інфармацыі. Дадатковым фактарам, што забяспечвае дыстынктнасць выказвання, з'яўляецца эфект няздзейсненага чакання: пасля сыходзячай інтанацыі канца сказа сэнс тэксту працягвае разгортвацца, часам і нечакана для чытача.

Як паказала даследаванне, найбольш значнымі фактарамі дынамікі сінтаксічных працэсаў выступаюць тэндэнцыя да эканамічнасці і дыстынктнасць выказвання. Эканамічнасць выказвання прадудыцуе функцыянаванне значнай колькасці няпоўных і эліптычных канструкцый. Падобныя з'явы выкліканы, як правіла, тэндэнцыяй тэкстаў да дыялагічнасці, стварэння эфекта адваротнай сувязі, рэалізацыі экспрэсіўнага патэнцыялу сінтаксічных адзінак. Пропуск і замяшчэнне – дзве асноўныя тэндэнцыі, якія вызначаюць структурна-сінтаксічную тыпалогію няпоўных і эліптычных канструкцый – іх будову, сэнсавыя напаўненне і спосабы ўзнаўлення апушчанага кампанента. Дыстынктнасць выказвання таксама вызначае функцыянаванне значнай колькасці структурна-сінтаксічных мадыфікацый – парцэляцыі і сегментацыі і іх структурных разнавіднасцей. Асобныя сегменты маўлення характарызуюцца выдзяленнем пэўнай інфармацыі, а значыць і яе актуалізацыяй. Відавы клас названых канструкцый дастаткова разнастайны – гэта ўсе функцыянальныя тыпы членаў сказа, частак даданага сказа і цэласныя тэкставыя сегменты. Падобныя аперацыі надаюць інфармацыйную дакладнасць і лаканічнасць паведамленню або яго фрагменту.

Бібліяграфічны спасылкі

1. Harma J. Sur l'omission du verbe et sa recuperabilité en français / Actes du 9e Congrès des romanistes scandinaves, Helsinki, 13-17 aout 1984. Helsinki, 1986.
2. Wiśniewski M. Przegląd równoważników zdania znamiennych dla współczesnej polszczyzny / Acta Univ. Nicolai Copernici. Nauki Humanistyczno-społecz. Filologia Polska. Toruń, 1995. T. 46.
3. Грудева Е. В. Избыточность и эллипсис в русском письменном тексте. Череповец: Черепов. гос. ун-т, 2007.
4. Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л.: Наука, Ленингр. отд-ние, 1968.
5. Шабанова Т. Д. Предложение и его лимитативные модели: учеб. пособие к спецкурсу. М.: Моск. гос. пед. ин-т, 1985..
6. Carlson K. Paralelism and prosody in the processing of ellipsis sentences. New York; London: Routledge, 2002.
7. Лекант П. А. К проблеме неполных предложений в русском языке / Учен. зап. М., 1963. Т. 139, вып. 9: Русский язык и литература.
8. Золотова Г. А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М.: Наука, 1982.

9. Vychodilová Z., Zimek R. Elipsa jako jeden ze způsobu neexplicitního vyjadřování obsahových prvků v jazyce. Olomouc: [s.n.], 1988.

10. Колосова Т. А. Русские сложные предложения асимметричной структуры. Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1980.

11. Лисоченко Л. В. Высказывания симплицитной семантикой: логич., языковой и прагмат. аспекты; отв. ред. Г. Ф. Гаврилова. Ростов н /Д: Изд-во Р ост. ун-та, 1992.

12. Дикарева С. С. Координаты референции и явление глобального эллипсиса / Проблемы современного теоретического и синхронно-описательного языкознания: межвуз. сб.; отв. ред. В. В. Богданов. Л., 1988. Вып. 3: Предложение и текст: семантика, прагматика и синтаксис.

13. Hausperger B. Sprachökonomie in Grammatik und Pragmatik: die Ellipse. München: Utz, 2003.

14. Uniszewska A. The nature of linguistic processes determining the applicability of nominalizations applied to strings NP-COP-AP / Glotto-didactica. 2001. Vol. 29.